

**AZERBAIJANI EDUCATOR-REALISTIC CHILDREN'S LITERATURE
HUMANITY THOUGHTS IN AZERBAIJANI ENLIGHTENMENT-REALISTIC CHILDREN'S
LITERATURE**

Sevinc Həmid qızı RƏSULOVA

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı,
Avropa Təbii Elmlər Akademiyasının akademiki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi,
Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi, Ümumi şöbənin müdiri

AZ1007, Azərbaycan, Bakı, Xan Şuşinski küçəsi-17, rasulova.s@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

ÖZET

Azərbaycan çocuk edebiyatının aydınlanma-gerçekçi aşaması, XIX yüzyılın ikinci yarısını ve XX yüzyılın başlangıcını kapsamaktadır. Bu dönem aynı zamanda çocuk edebiyatımızın oluşum ve başlangıç gelişim aşamasıdır. Bu dönemde çocuk edebiyatımız farklı konu ve düşünce gruplarına ayrılır. Azerbaycan çocuk edebiyatının fikir-konu galerisinde karar tutan temel renklerden biri insanseverlikle bağlıdır. Bu yazıda bu çalışmalardan yararlanmaya çalıştık. Bu konu ve fikir hattı üç edebi türün hepsinde (Epik, Lirik, Dramatik) önemli yönlerden birini teşkil ediyordu. Azerbaycan eğitimci-gerçekçi çocuk edebiyatında bu konuda bir çok sanatsal örnekler ortaya çıkmıştır. Çocuk yazarları kendi okurlarının kim olduğunu, onların idrak imkanlarını, idraki düzeylerini dikkate alır, ona göre de sonuçları daha sade, anlaşılır bir süjet ve olaylar esasında sunmaya çalışırlardı. Fikir ve kararlarını daha açık, fark edilen bir tarzda okura iletmek amacını taşıyorlardı. Hümanizm konulu eserlerde çocuk yazarları fikrin daha basit, kolay yolla tanıtımı için çeşitli sanatsal araçlara başvururlardı. Bu süre zarfında insanseverlik müvzusunda birçok örnek oluşturuldu. Azerbaycan çocuk edebiyatını yarananların-S.E.Şirvani'nin, R. Afandizade'nin, H.Karadaghi'nin, A.Yusfizade'nin, A.Sahha'tin, S.Hajibeyov'un, A.Şaiq'in, M.Hadi'nin, M.Sabir'in, H.Cavid'in, A.Müzhib'in, İ.T.Musaev-Shushi'nin, S. Mansur'un, B. Murshud'un, A. Ulvi'ninve diğerlerinin söylediklerimiz müvzuda eserleri vardır. Çocuk yazarları küçük okurlara “insanlarla iletişimde kinli olma, yapılan kötülükleri unut, kötülüğe iyilikle karşılık vermeye çalış!” gibi önemli ve öğretici tavsiyeler veriyorlardı. Bu, çocuk yazarların ana görevlerindendi.

Makalede o zamanki çocuk yazarların insanseverlikle ilgili çalışmalarını inceleyerek yer aldık. Çalışma sırasında mümkün olduğunca çok genelleme yaptık.İdeya-içerik ve işçilik açısından daha önemli olan işleri sürdürmek için çabaladıq. Fikir ve işçilik açısından daha önemli olan işlerin akılda tutulması için çaba sarfettik.

Bahsettiğimiz dönemde hümanizm- insanseverlik fikirleri, çocuk edebiyatında tutarlı ve üretken sanatsal düzenlemelerini buldu. Bu çalışmalar, çocuk edebiyatımızın eğitimci-gerçekçi aşamasında çocuqların İnsanseverlik ruhunda büyümesinde önemli rol oynadı. Aynı zamanda, çocuk edebiyatımız bu konularda çalışmalar yapmak için gerekli bir geleneği yarattı. Gelecekte, bu gelenek düzgün bir devamlılık için bir teşvik yarattı.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan çocuk edebiyatı, eğitimci-gerçekçilik, insanseverlik düşünceleri, XIX yüzyılın ikinci yarısı ve XX yüzyılın başlangıcı

ABSTRACT

Enlightenment-realistic stage of Azerbaijani children's literature covers the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. This period is also the formation and initial development stage of our children's literature. In this period, our children's literature is divided into different subject and thought groups. One of the basic colors that made a decision in the idea-subject gallery of Azerbaijani children's literature was connected with humanity. In this article, we tried to take advantage of these studies. This subject and line of ideas constituted one of the important aspects in all three literary genres (Epic, Lirik, Dramatic). Many artistic examples have emerged in this regard in Azerbaijani educator-realistic children's literature. Children's authors would take into account who their readers were, their understanding of understanding, their level of understanding, and accordingly

they would try to present the results on a simpler, more understandable subject and events. They were intended to convey their ideas and decisions to the reader in a more obvious, noticeable manner. In the works on Humanism, children's writers used various artistic tools to introduce the idea in a simpler, easier way. During this period, many examples were created in the humanitarian petition. Azerbaijan children's literature creators-S.A. Şirvani, R. Afandizade, H.Karadağ, A.Yusfizade, A.Sahhat, S.Hajibeyov, A.Shaiq, M.Hadi, M.Sabir, H.Cavid, A.Müzhib, İ. T. Musayev-Shushi, S. Mansur, B. Murshud, A. Ulvi and others have studies on what I say.Children's writers tell little readers, "Behave in communication with people, forget about evil, try to respond evil to good!" They provided important and instructive advice. This was one of the main tasks of child writers.

We took part in the article by examining the work of children's writers at the time on humanity. We made as many generalizations as possible during the study.Ideya struggled to continue the works that are more important in terms of content and workmanship We made an effort to keep things that are more important in terms of ideas and workmanship.In the period we mentioned, the ideas of humanism-humanity found consistent and productive artistic arrangements in children's literature. These works played an important role in the growth of the Spirit of Humanity in the educational-realistic stage of children's literature. At the same time, our children's literature has created a necessary tradition to work on these topics. In the future, this tradition created an incentive for proper continuity.

Key words: Azerbaijani children's literature, enlightenment-realism, humanity thoughts, the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Giriş

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının aydınlanma-gerçəkçi aşaması, XIX yüzüylüm ikinci yarısını ve XX yüzüylüm başlanğıcını kapsamaktadır. Bu dönem aynı zamanda uşaq ədəbiyyatımızın oluşum ve başlanğıç gelişim aşamasıdır. Bu dönemde uşaq ədəbiyyatımız farklı konu ve düşünce gruplarına ayrılır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının fikir-konu galerisinde karar tutan temel renklerden biri hümanizm-insanseverlikle bağlıydı. Bu yazıda bu çalışmalardan yararlanmaya çalıştık. Bu konu ve fikir hattı üç edebi türün hepsinde (Epik, Lirik, Dramatik) önemli yönlerden birini teşkil ediyordu. Azərbaycan eğitimci-gerçəkçi uşaq ədəbiyyatında bu konuda bir çok sanatsal örnekler ortaya çıkmıştır.

Onu da ekleyelim ki, hümanizm ve merhamet düşüncelerinin tebliğinde uşaq yazarları, genellikle eğitimci-gerçəkçi fikir-estetik düşünce, bakış ve mefkure sisteminden beslenir, bu sistemin kavram ve kodeksine dayanıyorlardı.

Bulgular

Çocuk yazarları kendi okurlarının kim olduğunu, onların idrak imkanlarını, idraki düzeylerini dikkate alır, ona göre de sonuçları daha sade, anlaşılır bir süjet (konu) ve olaylar esasında sunmaya çalışıyorlardı. Fikir ve kararlarını daha açık, fark edilen bir tarzda okura iletmek amacını izliyorlardı. Hümanizm konulu eserlerde uşaq yazarları fikrin daha basit, kolay yolla tanıtımı için çeşitli sanatsal araçlara başvururlardı. Bu süre zarfında insanseverlik müvzusunda birçok örnek oluşturuldu. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını yaradanların bu müvzuda eserleri vardır. Çocuk yazarları küçük okurlara “insanlarla iletişimde kinli olma, yapılan kötülükleri unut, kötülüğe iyilikle karşılık vermeye çalış!” gibi önemli ve öğretici tavsiyeler veriyorlardı. Bu, çocuk yazarların ana görevlerindendi.

Çocuk ədəbiyyatımızın kurucusu S.A.Şirvani'nin çalışmalarda dəğərli bir dizi sanat örneği ortaya çıktı. Aynı zamanda Seyid Azim, hümanizm modeline baskı ve adalet prizmasıyla bakmayı, onu hiciv düşüncesi ile birleştirmeyi ve sanatsal bir yöntem olarak sosyalleştirmeyi daha kabul edilebilir bulmuştur. Onun “Rabiul-efal” ders kitabına dahil etdiyi “Haccac ile dervişin konuşması”(“Həccac ilə dərvişin söhbəti”), “Bilginin zalim krala cavabı”(“Alimin zalım padşaha cavabı”), “Nushirava'nın av gezisi”(“Nuşirəvanın ova getməsi”),“Yeryüzündekilerin gökyüzüne şikayəti”(“Yərdəkilərin göyə şikayəti”), “Han ve çiftçi”(“Xan və dehqan”), “Zavallı ve zalim”(“Fəqir və zalım”) [16, s. 45, 46, 109, 116-118, 152] vb. şiirlerinde bunun canlı bir ifadesini görüyoruz.

“Haccac ile dervişin konuşması”, “Bilginin zalim krala cevabı” gibi küçük hacimli manzum hikâyelerde ana nokta cesur ifşacı obrazların dilinde ifade edilir. İlk hikâyede, acımasız, insanlık dışı bir Haccac, insanca, dindar bir dervişle karşılaştırılır. Derviş kalpte ve niyetlerde saf olduğundan Tanrı onun tüm dualarını kabul eder. Bunu duyan Haccac dervişini çağırır ve Tanrı'dan onun için iyi bir dua etmesini isteyir. Bu talimata rağmen, derviş bu Haccac'ın bedenini ruhundan ayırmak, yani ona ölüm vermek için Tanrı'ya dua eder. Bundan kızgın ve utanmış Haccac dervişe böyle bir hareketin sebebini sorar. Derviş diyor ki: Ne kadar uzun yaşarsanız, insanlara o kadar çok baskı yaparsanız. Bu sebepten o kadar çok günah işlersiniz ve daha fazla kişi baskılarınızda acı çeker. Böylece ne kadar erken ölürsen, günahın o kadar az düşer. İnsanlar çok fazla baskıdan kurtular. Bu nedenle, benim ettiyim dua siz ve halkınız için iyi bir duadır.

Bahsettiğimiz hikâyede, "zalimin ölümü, ezilenlerin zulümden kurtuluşunu ifade eder", bu hem zalimin, hem de bende için yararlı bir şeydir – ideyasını ireli süren sanatçı, “Bilginin zalim krala cevabı” hikayesinde aynı temayı sürdürür. Burada da kralın timsalında her türlü şeye sahip olan insanın hümanist ve antihumanist nitelikleri karşılaştırılır. Baskıcı bir kral akıllı ve cesur bir bilginden sorar: Benim için ibadetten daha önemli olan nedir? Bilgin soruyu şu şekilde cevaplar: Senin gibi bir zalim için uyumak ibadet etmekten daha iyidir. Çünkü uyanık olduğunuz sürece insanlara baskı yapıyorsunuz, yolsuzluğa neden oluyorsunuz ve sadece uyuduğunuzda bu kötülükten uzak duruyorsunuz.

Hikayenin sonunda şair ana fikri tam olarak böyle ifade eder:

Padşahlarda ədl əhsəndir,

Fitnənin yatmağı mühəssəndir [16, s. 46].

"Nushirava'nın av gezisi" manzum hikâyesinde, Seyid Azim, aksine, yolsuzluk, çarpıklık, baskı ve yağmalamayı önlemeye çalışan adil, insancıl, itaatkar bir hükümdarın imajını anlatıyor. Şair, kahramanın dilinde, zulüm, adaletsizlik, kötü ve insanlık dışı muamelenin küçük veya büyük olmadığını beyan etmek ister. Kötü sonuçlar veren tüm büyük işler, görünüşte küçük, göze çarpmayan kötü eylemlerin sonucudur. Tıpkı küçük bir tohumun verimli topraklara düşmesi ve yavaş-yavaş büyümesi ve dallanması gibi, kötü ve iyi işler de küçük başlar ve yavaş- yavaş büyür ve dallanır. Baskı ve adalet de öyle.

“Zavallı ve zalim” manzum hikâyesinde şair zalim davranışlı, insanlıktan uzak insanlara bunu belirtmek istiyor ki, insan ne kadar zulüm etse de, yaşamın sonu ölüm ve son yerin mezarlıktır.

S.A.Şirvani'nin “Yeryüzündekilerin gökyüzüne şikayeti” manzum hikâyesi ve M. Hadi'nin şiiri "Hayret, ya da bir meleğin insanlara hitap etmesi" (“Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı”) şiiri içerik ve fikir bakımından benzerdir. Her iki poetik eser de aynı gerçeğin sanatsal ve felsefi düzenlemesine hizmet eder. M.Hadi'nin şiiri ilk olarak "Deli shair" imzası altında "Füyuzat" (1906, №1) dergisinde yayınlanmıştı. Şiirin fikir nesnesinin genç nesillerle olan ilgisini göz önünde bulundurarak, F. Agazade (“Edebiyat mecmuası”, 1912) ve A. Şaig (“Milli qiraet kitabı”, 1919) ders kitaplarına dahil ettiler. Tabii ki, her iki ders kitabı lise öğrencileri için tasarlanmıştır. Bu nedenle, lirik örneğin sanatsal ve felsefi içeriği, gençlerin yaş düzeyine ve bilişsel yeteneklerine uygundu. Seyid Azim'in hicivinde olduğu gibi, M.Hadi'nin şiirinde insan ırkının antihumanist eylemlerinin, aşağılanmalarının ve trajedilerinin keskin bir eleştirisi ve suçlaması var. “Yeryüzündekilerin gökyüzüne şikayeti” manzum hikâyesinde bu suçlama Tanrı ve İsa'nın dilinde ve "Hayret, ya da bir meleğin insanlara hitap etmesi" şiirinde meleyin dili ile söylenilir.

İnsanı yaratan Yaradan'dan peygamberlere ve meleklerle kadar herkes insan evlatının zulmü, baskısı ve yanlış yönlendirmesinden şikayet eder. Her iki şairin amacı: İnsanlar neden insanlık tarihi boyunca birbirlerini öldürdüler? Birinin diğerine verdiği acı, baskı, kötülük ve adaletsizliği önlemek mümkün müdür? Ne yazık ki, bu binlerce yıldır mümkün değildi. İnsan kendi kardeşi ve adamlarının kanını döküyor. Ölen de, öldüren de, ağlayan da, ağladan da, feda eden de, cellad da, kanı dökülen de, kan döken de insanın kendisidir:

*Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir?
Bir az fikr eyləyin: sizdən degilmi anlar? İnsanlar!
Fədayi-zülmünüz sizdən, sizin cəlladınız sizdən!
Nasıl qail olur bu halə ya vicdanlar? İnsanlar! [1, s.206]*

Hem Seyid Azim hem de M. Hadi'nin yukarıda bahsedilen şiirleri, insanların antihumanist eylemlerini açığa çıkaran keskin şiirsel suçlamalardır.

Ulusal çocuk edebiyatımızın oluşum ve başlangıç aşaması olan XIX-XX yüzyıllarda, küresel konulardan bir dizi küçük detaylara kadar birçok önemli meselenin edebi kelime yoluyla genç okuyuculara aktarılması dikkat çekiciydi. Kalem sahipleri genç nesile öğretmek istediler ki, insanlara karşı rehimli, şefkatli, samimi, nazik ve adil olmayı öğren. Onlara iyi davran, insanın yüce ve onurlu bir yaratık olduğunu unutma, ihtiyacı olanlara yardım et, cömert ve adil ol.

Aliabbas Muznibin "At ve boğa"("At ve öküz") temsilinde [9, 1914, №11] insana karşı tutumun önemli bir ayrıntısına değinmektedir: insana karşı kibirli olmak cahil insanların eseridir. Bilge insanlar ise nazik, kibar ve şefkatli olmalıdır. Benzetmede tasvir edilen boğa imgesi kabalık ve kibirin sembolüdür. Kendisinden çok daha küçük bir çocuğu taşımayı kabul ettiğini söyleyerek boğa ata alay eder. At boğanın azarına tepki verir. Onu başkalarına karşı kibar ve nazik olmaya çağırıyor. Bunların harika nitelikler olduğunu söylüyor.

Alimshan Huseynzade'in "Çocuk ve anne"("Uşaq və ana") adlı şiirindeki küçük bir çocuğun imgesi [9, 1913, №10], iki kavga eden arkadaş arasında barış yapma misyonuyla dikkat çekiyor. İnsancıl davranışın bu asil detayı aslında onun düşünceli, insancıl annesi tarafından aşılarmıştı. Başka bir deyişle, aile içinde yetiştirilmenin bu gerekli detayını zaten benimsedi ve ahlaki bir norm haline getirdi.

R. Efendizadeh'in "Aslan dağıtımı"("Aslanın təqsimi")[6, s.66], A.Şaig'in "Aslan, kurt ve tilki"("Aslan, qurd və tülkü")[14, s.29] temsilleri aynı bölümün kısmen farklı versiyonları olarak yazılsa da, ana fikir değişmeden kalıyor. Bu fikir, genel olarak dostluk, arkadaşlık ve sosyal gerçeklik konusunda "güçlü isem, o zaman haklıyım" ilkesinin eleştirisidir. Kişinin kendi gücüne güvenmek ve onu kötü amaçlar için kullanmak açgözlülük, hırs, kibir, arkadaşlara ihanet ve nihayetinde toplumun tüm üyelerine yol açar. Adalet ve insanlık duyguları bu tür olumsuz düşüncelerin kaybolur. Her iki yazarın alegorik bir şekilde ortaya çıkarmak istediği amaç budur.

Hümanizmin çocuk şiirindeki tezahürlerinden biri kadınlara karşı tutum meselesiydi.Yüzyıllar boyunca İslam Doğu'sundaki din adamları yanlış propaganda yayması nedeniyle erkekler kadınlara insanlık dışı muamelesi yapmışdır. Yeni devr köle haline gelen ve haklarından mahrum bırakılan kadınlara yönelik tutumlarda bir değişikliğe yol açtı. Demokratik fikirli, modern düşünceli ulusal aydınlar, toplumun yarısını oluşturan ve genç neslin yetiştirilmesinde önemli rol oynayan annelere ve kadınlara çok yüksek değer verdiler. Kadın haklarını ve kadınlara insani muameleyi savundular. Bu ilerici eğilim, çocukların şiirleri de dahil olmak üzere kurguda somutlaşmıştır. R.Afendizade'in "Kadın kim?"("Qadın kimdir?"), "Çocuklara hitap", ("Balacalara xitab"), "Bir kızın sorusu"("Bir kızın sualı"), "Kadın şarkısı" ("Qadın şərqi")[6, s.40, 41, 44], H.Javid'in "Kız okulu"("Qız məktəbində") [9, 1912, №13] ve bunun gibi şiirleri bunu açıkça kanıtıyor.

R. Efendizadenin "Kadın kim?" şiirinde, ulusal rönesans dönemi olarak kabul edilen XIX-XX yüzyıllarda Azerbaycan'ın sosyal gerçekliğinin şiirsel yönündeki ilerici, sağlam görüşlerinin kapsamlı bir özetini yazdı:

*Cahan bir cismdir, canı qadındır,
Yaradan cümlə insanı qadındır,...
Qadın yüksəlməyə, yüksəlməz aləm,
Yəqin, yüksəldən insanı qadındır.
Hüzuri məclisə böyük şərəfdir,*

Şərafət hökmünün canı qadındır [6, s.40].

İlk olarak "Okul" dergisinde "Bir kız" ("Bir kız") başlığı altında yayınlanan "Kız Okulu" adlı şiirinde H.Javid, Tanrı'yı ve tüm insanları seven insancıl bir inanca sahip asil, zeki, ayık, düşünceli, zengin ama basit bir kız öğrenci imajı yaratır. Okul ve eğitim bir kızın dünya görüşünü, hayata bakışını, ilerici düşünmeyi ve insanları sevme duygularını etkileyen faktörlerdir. Okuldaki öğretmeninden böyle asil duygular aldı. Şiirde yazar zengin bir maneviyat ve hümanist düşünceye sahip bir kız örneğinde kadınlar için eğitimin toplum için nasıl yararlı olduğunu ortaya koyuyor.

Hümanizm propagandacıları çocuk şiirlerinde yetimlerin kaderi ve muameleleri üzerinde de durdular. A.Şaig'in "Çocuklar"("Uşaqlar"), "Yetim" [14, s.25, 27], A.Muznib'in "Ayakkabı silen" ("Çəkməsilən") [10], "Merhametli çocuk"("Rəhimli uşaq") [9, 1915, №5] ve diğer şiirler bu konuyla ilgili yazılmıştır. A.Şaig ayrıca H.Javid'in yetim çocukların kaderine adanmış " Öksüz Anvar" (Öksüz Ənvər") şiirini de "Ulusal okuma" ("Milli qıraət") ders kitabına dahil etmişti. Bu tür şiir örneklerinde, kural olarak, işin teması ve akışı bu şekilde yönlendirildi: yetimler sefil ve trajik bir yaşam sürüyorlar, bakım ve yardıma ihtiyaçları var. Bu hem gençlerin hem de yaşlıların insani görevidir.

A.Şaig'in "Çocuklar" ve A.Muznib'in "Merhametli çocuk" şiirleri içerik ve öz bakımından tamamen benzerdir. Her iki şiir de tatil zamanı olduğunu gösterir. Çocukların hepsi mutlu, oyun oynuyor, gülüyor ve kutluyor. Ama aralarında bir yetim var. Onun kıyafetleri ve ya yiyecekleri yok. Üzgün ve hayal kırıklığına uğramış. Bunu gören Samad ("Çocuklar") ve Mustafa ("Merhametli Çocuk") adlı çocuklar bu yetimleri eve götürür, onlara yiyecek ve içecek verir, anne ve babalarından yeni kıyafetler almalarını rica ederler. Böyle bir epizodik olayı tanımlayarak, yazarlar genç okuyucuların kalbinde şefkat ve insanlık duygusu yaratmayı amaçladılar.

A.Şaig'in "Yetim" şiirinde bir yetime bakım ve özen gösteren merhametli bir çocuğun imajının yerine merhametli yaşlı bir kadın gelir. Soğuk bir kış gecesinde soğuktan donan, aç, yalnız bir çocuğu evine götürür. Ona ekme ve geceyi geçireceği bir yer verir.

A.Muznib yetim çocuğun kaderini, ona gösterilen özen ve merhameti "Ayakkabı silen" manzum hikâyesinde biraz romantik bir planda anlatıyor. Aslında,eserde yarattığı kompo ile zenginleri fakirlerin ve yetimlerin çocuklarına yardım etmeye çağırıyor. Hikâyenin konusu şu hikâyeye dayanmaktadır: Babasız bir çocuğun kör bir annesi ve bir kız kardeşi vardır. Aile ihtiyaç içinde yaşıyor. Akıllı bir çocuk, sadece kısmen de olsa ailesini sağlamanın bir yolunu düşünür ve bulur. Sokakta bir yer bulur ve yoldan geçenlerin ayakkabılarını silerek bir kuruş kazanmaya başlar. Çocuğun bilime, kitaplara büyük ilgisi var. Ona ayakkabılarını sildiren zengin bir adam konuşma sırasında bu yetenek ve coşkuyu hissediyor ve onun akıllı bir çocuk olduğunu görüyor. Çocuğu eğitmeyi ve ailesine maddi destek sağlamayı taahhüt eder. Böylece ayakkabı silen bir yetim, o kişinin yardımı ile eğitilir ve yetkili bir bilim adamı olur. Tabii ki, aydınlanma romantizminin ideolojik ve estetik ilkelerine uygun olarak verilen bu hikaye ile şair hem çocukları bilime ve eğitime motive etmeye, hem de "zevk" bağımlısı olan ve servetlerini eğlenceye harcayanları nezakete, cömertliğe ve merhamete sesliyor.

İnsan ne için hümanist ve merhametli olmalı, kendi hemcinslerine arka durmalı, yardım etmelidir? Bu sorunun cevabı Azerbaycan çocuk nesrinin eğitimci-gerçekçi aşamasında yeterince dolgun şekilde açıklanır, sanatsal yönde okura anlatılırdı. Sorunun cevabı genel olarak böyle bir beşeri formül etrafında toplanıyordu: insanlar birbirine muhtaçtırlar; birlik yerleşim ve faaliyete mahkumdurlar; ferdi yaşam onları felakete, birge yaşam ise firavanlığa, emniyete götürür; bu yüzden insanlar birbirlerine el tutmalı, merhametle yaklaşmalı, saygı ve yardımcı olmalıdırlar. Denilen bu fikir-mefkurevi konsepti R.Efendizade kendisinin "İnsanlar birbirine muhtaçtırlar" [9, 1913, №5] hikâyesinde dolgun şekilde ifade etmiştir. Yani insanlardan birinin diğer toplum insanına işi düştüğü gibi, diğer toplum insanının de onun yardımına ihtiyacı vardır. Eğer öyleyse, toplum üyeleri karşılıklı saygıya, adil muameleye, yakınlıktan, karşılıksız yardıma, merhametli davranışa dayanmalıdır. Sözüünü ettiğimiz dönemde Azerbaycan edebi arenasında "yetişkin için" edebiyatta olduğu gibi "küçükler için" edebiyatta da "tolstoyçuluğ"un belli etkileşimden olunmağa idi. Bu etki insanperverlik konusunda

yazılan bazı eserlerde de kendini gösteriyordu. Bilindiği gibi, Rus sanatkarı L.Tolstoy insanlığın zulümünden, şerden kurtuluş ve ilerleme yolunu muhabbette görüyor, "kurtuluş muhabbetedir" sloganını, beşerin ve insanlığın tek kurtuluş yolu olarak düşünülüyordu. Biz bu düşüncenin tezahürüne Azerbaycan çocuk nesrinde de rastlıyoruz. Örneğin, Cafer Bünyadzadenin "Mekteb" dergisinde dizi halinde yayınlanan "Kâmil ve Agil" isimli diyalog-hikâyesi vardır. Bu hikâyede öğrencileri olan Kâmil ve Agil çeşitli konularda sohbet ve fikir alışverişi yapıyorlar. Onların hakkında bahsettikleri konulardan biri de L.Tolstoy'un "Birbirinize muhabbet edin" eserinin tartışılmasıdır [9, 1915, №1]. Eseri tartışan öğrenciler rus senetkarının konumuna bu tarzda yaklaşır ve tutum gösteriyorlar: "Ah! .. Ne güzel olurdu ki, onun sevgi, birbirimizi sevmek hususunda olan yazılarını düşünme düşünme okuyaydık! Okuyup, buna emel edeydik!"

Hümanizm konulu eserlerde çocuk yayıncıları metlebin daha basit, kolay yolla tanıtımı için çeşitli sanatsal araçlara başvururdular. Bu sanatsal araçlardan biri de örnek, iyiliksever, canıyanan, merhametli, dikkatli, sıcakkanlı, insansever çocuk karakterlerinin oluşturulması idi. Alimirze Nerimanov Senani "Rehimli çocuk" [11, 46], M.Mahmudbeyov "Goca Salman", "Yoldaşlık" [7, 48, 63], "Kemal ve küçük dilenci"[8, 104], A.Şaik "Yetim" [15, 30], imzası gösterilmeyen "Devletmend bir avcı ile bir çobancığın mükalimesi" [3, 1906, №7], E.M.Emirhanzade "Gayretli öğrenciler" [3, 1907, №4], İ.Musabeyov "Rıza'nın kutusu" [9, 1913, №3], Rüksare hanım Mehralıbeyova "Herkes merhametli olmalıdır - Rehimdil İlyas" [9, 1914, №5-6] vb. hikâyelerinde işte bu şekilde hareket etmişlerdir. Bu tip nesir örneklerinde ideal iyiliksever, hoşgörülü çocuk simaları yaratmakla kalem sahipleri küçük okurlara "sen de böyle yap, bu tür çocuklardan örnek al" felsefesini basit bir tarzda ulaştırmak amacı güdüyorlardı. E.B.Emirhanzade'nin "Gayretli öğrenciler" hikâyesinin hem yazarı, hem insanseverlik gösteren, hem de insancılık gören kahramanları hepsi öğrencilerdir. Hikâyenin yazarı Emirhanzade Bakü realni okulun öğrencisidir. Eserde gösterilir ki, babası çok fakir olan Feteli edadi okulunda okuyor. Babası onun eğitim hakkını ödeyemediği için Feteli okuldan çıkmalıdır. O, bu nedenle son derece hayal kırıklığına uğramış ve, üzüntülüdür. Onun öğrenci arkadaşları bundan haber tutuyorlar. Ali isimli öğrencinin girişimiyle onlar para topluyor, kendi öğrenci arkadaşlarının eğitim parasını ödüyorlar. Feteli'nin okuldan çıkmak tehlikesi sovuşur. O, derslerini iyi okuyor. Böylece, öğrencilerin kendi arkadaşlarına karşı gösterdikleri örnek iyilik onu hayal kırıklığından, çıkılmaz durumdan kurtarır. Tabii ki, yazarın amacı kendi arkadaşlarını böyle bir hayırseverliğe teşvik etmektir. Yazarı belirtilmeyen "Devletmend bir avcı ile bir çobancığın mükalimesi" hikâyesinde de on iki yaşındaki çoban çocuk Kahraman'ın emeli, tavrı asıl insanperverlik, karşılıksız iyilik örneği olarak dikkat çekmektedir. Bu küçük çocuk hem de zeki, atak, çeviktir. Zengin avcı Kahraman'ın yaptığı iyilik karşılığında ona ne kadar saygı, şöhret, servet teklif ediyorsa da, Kahraman bundan vazgeçiyor. Muhtaç olanlara yardım etmeyi kendisinin insanlık borcu sayıyor. Eserin sonunda yazar fikri yeterince şişirtir, onu açık ve doğrudan tebligata geçiyor. Bu amaçla da hikâyeyi böyle bir sonlukla bitirir: "Terbiyeli çobancığın kanaatkar, meselesinde arif ve bahusus vatanına ve ata-anasına sıdk mehebbeti olmayı taklit olunmalı güzel-güzel sıfatlardan değil midir?" [3, 1906, №7] Eserin bu sözlerle sonuçlandırılması tesadüfi değildir. Çünkü on iki yaşlı çobanın zengin avcı ile sohbetinden belli olur ki, Kahraman hem de vatansever, yurdsevər, kendi ana babasını derin sevgiyle seven, ekonomik, terbiyeli, ahlaklı, Allah'a şükretmeyi başaran eqideli bir çocuktur.

İ.Musabeyov'un "Rıza'nın kutusu" hikâyesinde üç karakter vardır: Beş yaşındaki çocuk Rıza; onun babası Ahmet ve amcası Samet. Bu karakterler Rıza hoşgörünün, samimiyetin, akıl ve kemalın, insani muamele, Ahmet "fena huy"un, kusurlu ahlakın, tembelliğin, insanlık dışı davranışın, başkalarına menfaat gözüyle bakmanın, Samet ise zirekliğin, iyiliğe iyilikle karşılık vermeyi başaran şahısın timsalidir. Tüm mülkünü yıkıp borca düşen, maddi yönden sefaletle duçar olan Ahmet uzun yıllar Hindistan'da yaşayıp dönen kardeşi Semedi fakir bilip onunla insanlık dışı davranıyor, onu ihmal ediyor ve böylece kusurlu manevi-ahlaki sıfatını ortalığa koymuş oluyor. Sonuçta pismanlığa, utança duçar oluyor. Onun beş yaşındaki oğlu Rıza ise amcasına karşı onurlu davranır, onu aziz tutuyor, saygı gösterir, insancıl ve akıllı davranışı ile amcasının güvedini kazanıyor. Babasını ise borçtan kurtarır. Demek ki, güzel ahlak ve davranış, humanist yaklaşım insana yarar, insanlık dışı refar ise ona zıyan getirir. Sanatkar Rıza karakterinin şahsında böyle bir hayat gerçeğini ortalığa koymak istiyor.

R.Mehrelibeyova'nın "Herkes merhametli olmalıdır - Rehmdil İlyas" hikâyesinde de İlyas ideal düzeyde insancıl, merhametli, dikkatli bir çocuk karakteri olarak tarif edilir. Kendi güzel davranışı, asil tavrı ve hoş sözleriyle o, çevresindeki çocuklara da olumlu etki gösteriyor. Onları da hümanist refkara sevk ediyor. Onlar bayram zamanı fakir, evinde yiyecek hiçbir şeyi olmayan, umutsuz maddi duruma düşmüş Gızhanım teyzeye ve hasta oğluna yardım ediyorlar. Bayram zamanı biriktirdikleri tüm parayı ve yiyecekleri onlara verirler. Aslında bu hikâyenin fikri onun girişinde belirtilmiştir: "Herkes merhametli olmalıdır". Yazar bu düşüncüyü bir slogan gibi sanatsal metin aracı ile tebliğe çalışıyor.

R.Efendizade'nin "Besiretül-etfal" dersliğine dahil ettiği "Tahir ve Nebi" eseri [4, 16] Tarihi rivayettir. Rivayette insanseverlikle kurnazlık karşı karşıya gelir, çatışıyor. Sonuçta birinci ikincini yeniyor.

Çocuk nesrinde zulüm-kârlik, zalimlik, pislik, karşıdakine acı çektirmek, insanlık dışı davranış olarak pislenilir. İmzası gösterilmeyen "Güzel bir tembih" [9, 1911, №3], Memmedhesen Efendizade 'nin "Üvey çocuklar" [3, 1906, №4] hikâyelerinde, A.Efendizade'nin "Öksüz Güllü" [3, 1907, №6-7] masalında denilen metlebin sanatsal tecessumunu görüyoruz. "Güzel bir tembih" de padişah masum ve fakir bir ekinçini inciden vezire öğretici bir öyküyle anlatıyor ki, hem kendisi, hem de saray ve devlet adamları için rızık kazanan emekçi insanı incitmek, ona ceza vermek olmaz. Bu, insanlık dışı bir şeydir.

A.Efendizade "Öksüz Güllü" masalını slovak nağılından iktibas etmiş, ona belli milli elementler artırmıştır. Fakat esas ideyaya dokunmamıştır. Azerbaycan çocuk masalı "Göyçek Fatma" ile bu masal arasında bazı benzerlikler vardır. "Öksüz Güllü" de de yetim Güllü üvey annesinin zulmüne maruz kalıyor. Fakat kendi akı, samimi, iyi davranışı, başkalarına iyilik yeteneği ile sıkıntıdan kurtuluyor. Kötü niyetli mukabil tarafı yenerek hoş ve güzel bir hayat, kazanıyor.

Ceyhun Hacıbeyov'un "Niçin Kerim kaçak oldu?" [13, 1907, №5] hikâyesi toplumda sosyal zulme itirazın keskin ifadesi olarak kaleme alınmıştır. Realist içerikli bu nesir örneği bir tutuklunun üzücü anısından ibarettir. "Rehber" dergisinin son - 5. sayısında yarım şekilde ışık yüzü görmüş hikâyenin mabedi dergi kapandığı için baskı yapılmamıştır. Ona göre de eserde açıklanan öyküyü sona kadar izlemek mümkün değil. Hikâyenin önünde verilen notlardan belli oluyor ki, o, daha önceler Rusça çıkan "Kaspi" gazetesinde de yayınlanmıştır. Eserdeki olaylar Gence quberniyasının köylerinden birinde yaşanan cinayetle bağlıdır. Olaylar idam cezasına çarptırılmış Kerim'in dili ile konuşuluyor. Olaylar sırf realist özellik taşır ve hayatta yaşanmış hikayenin sanatsal ayrıntılı izlenimi veriyor. Eserde kişisel cezadan, bireye verilen zulümden yok, bir bütün toplumu kapsayan sosyal zulüm ve adaletsizlikten söz edilir. Bir devlet memuru - strajnik bir köye hizmet peşinden giderken içip sarhoş olur, atını ve tüfeğini çaldırıyor. Asıl facia de bundan sonra oluşur. Pristav Murad bey hırsız bulmak veya işine ihmalkar yavaşan strajniki cezalandırmak yerine bu köyün tüm nüfusuna zulüm ediyor, ileri gelenleri dövdürüyor. Başak-gelinlerin namusunu, iffetini Rus Kazakların söyler, onları rencide eder. Tüm köy halkı cezaya maruz kalıyor. Bununla pristav Murad Bey yukarı düzey devlet adamlarının yanında nüfuz ve itibar kazanmak amaçlanıyor. Yazar aslında hikâyede açıklanan üzücü olayları sosyal ortamda adi kurala dönüşmüş insanlıkdışı davranışın, memur özbaşnalığının, sosyal facia ve adaletsizliğin tipik bir örneği olarak sunuyor.

R.Efendizade'nin "Adil padişah", "İnsaf" [5, 73, 83], "Yeni okul" dersliğindeki "Adil hakim" [8, 114] vb. hikâyelerde sosyal adalet meselesi konur. Gösterilir ki, toplumun refah, mutlu yaşama için mutlaka o toplumda adalet, insaf, insana dikkatli vb.amimi yaklaşım tesisi olmalıdır. Aksi takdirde toplum zulüm içerisinde boğulur. "Dilenci ve it" [2, 73], Rıza Zeki'nin "Hatice'nin himmeti" [9, 1912, №6], H.İbrahimovun "Rahman Muhsin" [9, 1914, №17] vb. hikâyelerde adalet, merhamet, insanlara karşı iyilik fikirleri tebliğ edilir.

"Ekinci" imzalı yazarın "Karıncaların ittifakı" [9, 1913, №5] hikâyesinde ise durum şöyledir: ittifak, birlik ve birge etkinlikle en güçlü, korkunç düşmanın de haksız emellerine, zulmüne son verip zulümden kurtulmak mümkündür. Çünkü güç birliktedir.

Çocuk yazarları okurlara böyle bir önemli konuyu empoze etmeyi de unutmuyorlar: insanlarla iletişimde kinli, küduretli olma, yapılan kötülükleri unut, kötülüğe iyilikle karşılık vermeye çalış. E.S.Nerimanovun süjetini doğu kaynaklarından aldığı "Taş" [11, 38], Abbaskulu Velihanov'un "Can veren aslan" [9, 1913, № 22], Hudaverdi Kelenterli'nin "Düşman" [9, 1915, №5] vb. hikâyelerinin konusu denilen konuyla ilgilidir. H. Kelenterli'nin "Düşman" eseri öğretici bir süjet üzerine kaleme alınmıştır. Eserde gösterilir ki, Afrika'da zengin bir tüccar Selim adlı cariyesini incidir, ona haksız eziyetler verir. Bundan bıkan Selim baş alıp Hindistan'a gidiyor ve orada başka bir tüccara hizmet etmeye başlar. Yıllar geçer. Bir gün Selim efendisi ile pazarda köle alırken zamanında Afrika'da ona zulm eden tüccarın da köle olarak satıldığını görür. Selim'in isteği üzerine ağası o Afrikalı taciri de köle olarak alır. Selim gerçeği açıp Hindistan'daki hizmet ettiği tüccara söylüyor. Aynı zamanda kendisinin kim olduğunu bildirmeden Afrikalı tüccarı yanında tutar. Ölene kadar ona saygı gösteriyor, eski kını unutup. Afrikalı tüccar öldüğünde ise onu saygıyla toprağa ediyor. Böylece, kötülüğe iyilikle, asıl insanperverlik örneği ile cevap verir. "Yeni okul" dersliyindeki "Dünya hali değil, dünyada iyi insanlar var" [8, 117], N.Nerimanovun dilbilgisi dersliyindeki "Doktor kız" [12, 510-511] hikâyelerinde insana karşılıksız iyilik etmenin, İ.Musabeyov'un "merhametli koca" [9,1913, № 8] eserinde ise iyiliğe iyilikle karşılık vermeyin şerefli, soylu bir iş olduğu hatırlatılmaktadır. "Himmetli sükançı", "Necip esir" [8, 87, 96]vb.. hikâyelerde insanın başkalarının hayatını kurtarmak uğruna gösterdiği fedakarlıktan söz edilir. Alaaddin Efendizade'nin "Cimri ve fakir" [3, 1906, №16]hikâyesinde cimrilikle hoşgörünün bir araya sığmadığı görüntülenir. Aliskender Cefertzade'nin "Merhemetli Fatma" [3, 1907, №3], Ebdülrehim Metlebzadenin "Rahman kız" [9, 1913, №1] hikâyelerinde ise okurlar merhametli olmaya, insafli davranışa çağırılır.

XX yüzyılın onuncu yıllarında yaratılan çocuk dramamızın birkaç örneği - A.Şaig'in "Kalp Yapımı veya Kurban Bayramı"("Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı") (1911-1912); "Konuşan oyuncak bebek" ("Danışan kukla") (1916), A.Sahhat'ın "Cehaletin meyvesi ya da bir yetimin mutluluğu" "Cəhələt səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi", Rajab Efendizade'in "Son Çarşamba" ("Axır çərşənbə") (1912, №10, 11, 120), Agabey İsrailbeyov'un "Çocuk tiyatrosu" ("Uşaqlar teatri") (1914, №5, 6, 7, 8, 9), Agahasan Mirzazade'nin "Tembel"("Tənbəl") (1916, №10, 11), M.Hajibababayov'un "Merhametli Meleğ" ("Rəhimli Mələk") (1914) hümanizm üzerine yapılan çalışmalardandır.

Sonuç

Böylece, eğitimci-gerçekçi çocuk yazılarında hümanizm başlıca insani keyfiyetlerden biri olarak devamlı şekilde savunuluyor, önemli bir fikir yönü olarak izleniyor. Çünkü ulusal aydınlarımız açıkça anlamışlar ki, modern düşünen bir insan olarak bir çocuğu yetiştirmenin önemli koşullarından birinin insanlık olduğunu Yani, büyüyen bilimsel, ahlaki, aydınlanmış ve kültürlü bir vatandaş her insanı sevebilmelidir. Aynı zamanda, bu aşk bir vatandaşın, yakın bir insanın doğumuyla başlamalı ve tüm insanlık için sevgi ile sona ermelidir.

KAYNAKÇA

- 1.Ağazade, F.R. Edebiyat məcmuesi / F.R.Ağazadə. – Bakü: Kaspi, – 1912. – 370 s.
2. Çernyayevski A.O. Vatan dili. I hisse: / A.O.Çernyayevski. – Tiflis: Ünsizadə, – 1882. – 28 s.
3. "Debistan" jurnalı. – Bakü: 1906-1908.
4. Efendizade R. Besiretül-etfal / R.İ.Efendizadə. – Badkubə: 1901. – 226 s.; II təb. – İstanbul: – 907. – 137 s.
- 5.Efendizade R. Seçilmiş eserleri / R.İ.Efendizadə. – Bakü: Genclik, – 1979. –134 s.; Bakü: Şərq-Qərb, – 2006. , –120 s.
6. Efendizadə, R.Ə. Türk kiraeti / R.Ə.Əfəndizadə. – Şeki: Medeniyet, – 1918. – 160 s.
7. Mahmudbeyov M. Birinci il. Müsəvvər türk əlifbası və ilk qiraət / M.P. Mahmudbeyov. – Bakü: A.M.Promişlyanski, –1907. –15 s. ; –1918. –78 s.
8. Mahmudbeyov, M.P. Yeni mekteb / M.P.Mahmudbeyov, A.Ə.Mehdizade (Abbas Sahhat) – Bakü: Kaspi, – 1909. – 160 s.; –1919. – 177 s.
- 9."Mekteb" dergisi. – Bakü: 1911-1920.
10. Müznib, E. (Ehmədov, E.M.) İbret təziyanesi / E.Müznib. – Bakı: "Mekteb", – 1916. – 8 s.
- 11.Nerimanov, E.M.(Sənani). Nesihətül-ətfal / E.M.Nerimanov – Tiflis: Gürcü mətbəəsi, –1907; – 1913. – 60 s.

12. Nerimanov, N.N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəssər sərf-nəhvi / N.N. Nerimanov. – Bakü: Quberniya idarəsi mətbəəsi, –1899. – 47 s.
13. “Rehber” dergisi. – Bakı: 1906-1907.
14. Şaiq, A.T. Eserləri: [5 cildə] / A.T. Şaiq. – Bakı: Azərneşr, – c.3. – 1972. – 650 s.
15. Şaiq, A.T. Uşaq gözlüyü / A.T. Şaiq. – Bakı: Orucov qardaşları mətbəəsi, – 1910. – 54 s.; ...– 1919. – 56 s.
16. Şirvani, S.A. Seçilmiş eserləri / tərt. ed. X.Məmmədov – Bakü: Maarif, – 2002. – 296 s.